

Венцислав Каравълчев

СЪВЕТСКИТЕ ПАРАЛЕЛИ В ПОЛИТИКАТА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА КЪМ ЦЪРКВАТА В ПЪРВИТЕ ГОДИНИ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ВЛАСТ

Abstract: *Ventsislav Karavaltshev, Soviet Paralels in the Politics of Bulgarian State against the Church in the First Years of the Communist Dictature.*

The article discusses the highlights of the activities of the Communist regime in Bulgaria after 9.IX.1944 in relation to the Church and their parallels in Russia after the revolution in 1917. Based on rich archival material from both the Bulgarian and Russian archives, the study clearly shows that any action of the Bulgarian Communist Party, concerning the Church was agreed in advance with Moscow. Even more, quite often the policy of Bulgarian Communist Party towards Bulgarian Orthodox Church was required and directed by the Russian communist and Moscow. The archives also show how deep the Communist system penetrated the Ecclesial body and how, from the very first days of the Communist coup in Bulgaria began to decompose from inside the Church.

Keywords: *Soviet Communists, Communist Persecutions against the Church, Modern History, Bulgarian and Soviet Communists, Church and State Relationships, Church History*

Настоящата статия има за цел да проследи основните характеристики на държавната политика към Църквата в България след Девето-септемврийския преврат през 1944 г., съпоставяйки го с тази в Русия след Октомврийската революция през 1917 г. Обемът на настоящето изследване не позволява пълното обхващане на този много интересен и комплициран въпрос, нито изчерпването на акцентите, които ще бъдат поставени в него. Целта е по-скоро да се маркират някои от

основните моменти в развитието на отношението на съветската власт в Русия през първите години веднага след Октомврийската революция, неговото продължение по времето на Сталин и заимстването на модела в България след завземането на властта от комунистите. Няма съмнение, че много от съветските практики в това отношение са пряко наложени и изискани директно от Москва, но трябва да отчетем „творческия“ подход на българските власти при прилагането им¹. За да не бъде това твърдение лишено от фактологическа подкрепа, ще споменем само, че малко повече от месец след Деветосептемврийския преврат през 1944 г. в България, на 17 октомври 1944 г. в Москва пристига правителствена делегация от България, която моли да ѝ бъдат предоставени сведения за „положенията, определящи взаимоотношенията държава и църква в Съветския съюз“. Нещо повече, искането продължава със следното уточнение от страна на домакините: „Този въпрос интересува българското правителство във връзка с това, че то е издало декрет за отделянето на църквата от държавата...“ Тук трябва да отбележим, че формалното отделяне на Църквата от държавата в България става едва с приемането на Димитровската конституция през декември 1947 г.² Като черпят от „богатия“ близо 30-годишен опит на съветските си другари (1917-1944 г.), българските комунисти го прилагат в кратки срокове и до голяма степен, като се стремят да задушат и маргинализират Църквата. Говорим за маргинализация, а не за унищожение, тъй като в действителност с малки изключения като например управлението на Хрущов в СССР³ и на

¹ Вж. *Власть и Церковь в восточной Европе 1944–1953. Документы Российских архивов* (ред. Т. Волокитина), т. 1 и т. 2, Москва, 2009; Петров, Н. *По сценарию Сталина: роль органов НКВД – МГБ СССР в советизации стран Центральной и Восточной Европы 1945–1953 гг.*, Москва, 2011;

² ГАРФ, ф. 6991, о.1, д. 13, л. 272, *Власть и Церковь в восточной Европе...*, т. 1, с. 49; Вж. също: Николчев, Д. „Разделението“ между религията и държавата по време на комунизма – факти и изводи след прочита на досиетата на държавна сигурност“. <http://svobodazavseki.com/broj-31/306-31-article-4.html> Достъп: 4.01.2015

³ Показателни в това отношение са думите на Н. Хрущов, който обещава да покаже „последния поп по телевизията“. Виж: Душенко, К. *Цитаты из русской истории. От призвания варягов до наших дней. Справочник*, Москва, 2005, с. 202; Вж. също: Степанов, В. „Работа по отрыву от церкви“, *Мирт*, 2009, 1 (66); Петров, В. „Первым, кто призвал восстановить храм Христа Спасителя, был Юрий Алексеевич Гагарин“, *Православная газета*, 2006, 29 (398).

Енвер Ходжа в Албания⁴ комунистическите лидери и партии не са си поставяли пряко за цел заличаването на Църквата (и въобще на религията), а превръщането ѝ в една обезличена, послушна парадна институция с декоративни функции⁵, която да служи за издигането на международния престиж на комунистическия режим и за смекчаване критичния тон на западните държави. Същевременно се счита, че в така поставените условия и контекст Църквата и въобще религията сами ще се изчерпят от съдържание и ще изчезнат⁶.

Веднага след Октомврийската революция през 1917 г. в Русия започват масови репресии срещу представителите на Руската православна църква, в резултат на което милиони вярващи християни, в това число стотици хиляди, са разстреляни, изпратени в концентрационни лагери или принудени да напуснат родината си⁷. Като формален повод и оправдание за терора срещу Църквата комунистите използват встъпителното слово на патриарх Тихон (Белавин) от втората сесия на Всерусийския събор на Руската православна църква, произнесено на 19 януари 1918 г.⁸ В това свое знаменито слово св. Тихон предава на анатема враговете на Църквата, безумците, които извършват „кървава разправа“ със своите опоненти. В България комунистите, които извършват преврат с помощта и подкрепата на съвет-

⁴ Анастасий (Янулатос), „Некоторые замечания по истории Албанской Православной Церкви в XX столетии и ее воскресение в 1991 году“. *Православная Церковь в Восточной Европе XX век* (ред. Шайо, К.), Киев, 2010, с.141–144.

⁵ Срв. „За руското месианство, либералната репресия и българския духовен модел“ (интервю с д-р Н. Михайлов), *Християнство и Култура*, 22, 2008, с. 8–9.

⁶ Ленин, В. *Об отношении рабочей партии к религии*, Пролетарий 45, 13 май, 1909 г.; Ленин, В. *Полное собрание сочинений*, Москва, 5-е изд., 1967, т. 17, с. 417–438. Съществува и различно от това мнение, а именно, че Ленин е искал бързото и пълно унищожаване на православното духовенство и въобще на религията, като за целта се привежда и документ, който обаче според мнението на мнозина специалисти е фалшификат. Вж. подробно: Латышев, А. *Рассекреченный Ленин*, Москва, 1996.

⁷ Вж. подробно: *Красный террор в годы Гражданской войны: По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков* (ред. Фельштинского, Ю и Г. Чернявского), London, 1992; Куртуа, С., Н. Верт, Ж.-Л. Панне, А. Пачковский, К. Бартошек, Ж.-Л. Марголен, *Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии*, Москва, 2001.

⁸ *Священный собор Православной Российской Церкви. Деяния*, Кн. VI, Москва, 1918, с. 4-5; *Акты святейшаго Тихона, Патриарха Московского и Всея России* (съставител М. Губонин), Москва, 1994, с. 83–85.

ската армия, още от първите часове на своето управление започват също кървав терор срещу Църквата. В новообразуваното правителство комунистите взимат под свой контрол силовите министерства (на вътрешните работи, на правосъдието...) и с тяхната помощ ликвидират всички свои противници⁹. За репресиите срещу духовниците в България свидетелства едно писмо на Софийския митрополит и бъдещ екзарх Стефан до министъра на вътрешните работи с дата 16.IX.1944 г. В писмото митрополит Стефан протестира срещу произвола на комунистите и задържането на духовници от ОФ властите, което се явява грубо нарушение на българската конституция и Екзархийския устав¹⁰. Това писмо не само не води до благоприятна промяна в отношението към българския клир, но след него репресиите срещу Църквата стават още по-агресивни. Въпреки че то не съдържа религиозна оценка за новия режим, както е в писмото на патриарх Тихон, то упреква новата власт в толериране на беззаконие. Ясно е обаче, че нито липсата на публично обявената анатема от патриарх Тихон в Русия, нито липсата на реакция от страна на митрополит Стефан за случващото се с българските клирици щяха да променят политиката на комунистическата държава срещу Църквата. Това са само формални поводи за оправдаване и още по-голямо ожесточаване на политиката на терор срещу Църквата. Материалистичната идеология на комунизма, която е тоталитарна по своя характер, не може да се съвмести с никаква религия, а още по-малко с такава, която претендира за цялостно обхващане на личностния и обществения живот в държавата, както е православната. Това автоматично превръща Църквата, съответно православието като основно изповедание в Русия и България, в главен идеологически противник. Този противник няма място в идеалната комунистическа система и светоглед, затова или трябва да бъде премахнато, или превърнато в безопасен атрибут, съпътстващ по снизхождение държавата. Към идео-

⁹ Калинова, Е. Мястото и ролята на Отечествения фронт в годините на „народната демокрация“ (1944–1947). – В: *История на Отечествения фронт/съюз* в България, т.1, София, 2012, с.47.

¹⁰ АМВР, ф.1, о. 1, а.е 47, л.1. Съществува и второ подобно протестно писмо на митрополит Стефан с дата 3.XI.1944 г., адресирано този път до министъра на външните работи и изповеданията, в което отново се цитират членове 161 и 163 от Екзархийския устав, с молба те да се спазват. Виж по-подробно: ЦДА, ф. 791к, о. 2, а.е. 210.

логическата несъвместимост са добавени съответно в Русия обвиненията към Църквата като съюзник на царизма и монархията, а в България – като съюзник на монархията и фашизма. Тези обвинения се отправят независимо от факта, че и в Русия, и в България Църквата в желанието си за диалог с новата власт подкрепя и спомага за свалянето на монархията¹¹. Физическата разправа с много от най-видните членове на Църквата е само малка част от мерките, които комунистическите власти предприемат и които трябва подкопаят както икономическите устои на Църквата, така и влиянието ѝ в обществото¹². Национализирането на банките в комунистическите страни води автоматично до загубата на огромен финансов ресурс от Църквата, тъй като църковните авоари в Русия, а впоследствие и в България, биват национализирани¹³. Веднага след 9.IX.1944 г. започва заграбването на църковни имоти за нуждите на държавата. Сградата на Софийската духовна семинария е „национализирана“ първоначално за нуждите на съветската армия, по-късно за други правителствени нужди. По подобен начин, без никаква финансова или друга компенсация са заграбени от държавата манастирски и други църковни сгради и имоти¹⁴. С приетия на 12 март 1946 г. Закон за трудовата поземлената

¹¹ За участието на РПЦ в свалянето на монархията в Русия вж. Бабкин, М. „Народовластие от Бога“. *Февральская революция 1917 года получила поддержку Святейшего Синода, НГ-религии*. Приложение к „Независимой газете“, 4 (198), Москва, 2007; Бабкин, М. *Русская Православная Церковь в начале XX века и ее отношение к свержению монархии в России*, Москва, 2007; За участието на БПЦ в свалянето на монархията в България, вж. специалното изложение на Св. Синод на БПЦ до българския народ от 4 септември 1946 г. публикувано в *Църковен вестник* с призив да не се подкрепя монархията и с обяснение защо не трябва да се подкрепя: ЦПА, ф.1, о.7, а.е. 807.

¹² За убитите свещенослужители в България от комунистическата власт след 9.IX.1944 г. съществуват множество статии и споменавания в различни източници и документи, които няма как да изброим тук. Един добър и сравнително пълен списък съществува в книгата на свещеноиконом Йордан Карагеоргиев. Виж: Карагеоргиев, Й. *Благослови неприятелите ни Господи*, Стара Загора, 2008.

¹³ Шкаровский, М. „Русская Православная Церковь в XX столетии“. – В: *Православная Церковь в Восточной Европе XX век* (ред. К. Шайо), Киев, 2010, с. 352.

¹⁴ Това непрекъснато изземване на църковна собственост от страна на новата власт принуждава Св. Синод на БПЦ да изпрати специално писмо до министъра на външните работи и изповеданията с молба тази практика да се прекрати, за да се създадат нормални условия за работата на Църквата. Вж. Протокол № 29 от засе-

собственост и с допълнителното постановление № 8 на Министерския съвет от 27 юни 1947 г. са отнети близо 2/3 от притежаваните от БПЦ земи¹⁵. С тези закони буквално се пренася и прилага в България съветски опит на създадените в СССР совхози.¹⁶ Издаването на горните закони е изключително сериозен удар върху Църквата, те са последвани от Закона за национализацията на частните индустриални и минни предприятия, приет на 24 декември 1947 г., с който се отнемат всички предприятия и фабрики на Църквата, включително и свещоливницата.¹⁷ Това, което комунистите в България частично спестяват на Църквата е масовото разрушаване на храмове и манастири, познато ни в Русия най-вече от ленинския период, но в някаква степен продължено и при Сталин и Хрушчов¹⁸. В България комунистите също разрушават храмове, но в повечето случаи имат по-различно, макар и не по-малко нихилистично отношение към тях.¹⁹ Вместо да разрушават храмовете, те просто ги отнемат от БПЦ и ги превръщат в музеи, галерии, често и в складове, обори и т.н., с което ги „десакрализират“ и изваждат от култовото им предназначение, като ги превръщат в средство за бюджетен приход, без да се правят каквито и да е отчисления в полза на БПЦ²⁰. Като лишава Църк-

данието на пълния състав на Св. Синод на БПЦ от 21 юни 1945 г.

¹⁵ Стоянов, Лъчезар. „Комунистическият режим в България – противници и жертви“. – В: *Съпротивата срещу комунистическия режим в България (1944 – 1989). Сборник материали от национална научна конференция, НБУ, 23 – 24 март 2011 г.*, София, 2011, с.21.

¹⁶ По-подробно виж: Мигев, В. „Утвърждаване и разгръщане на Сталинския модел на социализма в България (1948-1953)“. – В: *Страници от Българската история. Събития, размисли, личности*, т. 2, София, 1993, с.54–70.

¹⁷ *Държавен вестник*, бр. 302, 27 декември 1947 година.

¹⁸ Краснощеков, К. „Гоненията срещу православната вяра в Съветска Русия (1918-1940 г.)“. *Богословска Мисъл*, кн.3-4, 2011, с. 41, 49–51.

¹⁹ Най-известният случай в България е разрушаването на храма „Всех святих“ в гр. Русе, но има и десетки други по-малко известни случаи на разрушени от комунистите храмове, като например параклисът „Въздвижение на Св. Кръст Господен“ в София (кв. Младост I), църквата в с. Полковник Минково, храмът „Успение Богородично“ в с. Попово до Перник и много други.

²⁰ Голяма част от църквите в Несебър, църквата в Земен, Боянската църква, Рилският манастир в периода 1961–1968 г. и т.н. са превърнати в музеи, Билинският манастир е превърнат в свинарник, Вакарелският манастир – в обор, църквата „Св. св. Кирил и Методий“ в Созопол, превърната първоначално след 1944 г. в музей,

вата от всякакъв собствен доход и възможност за набавяне на такъв, държавата де факто я превръща в заложник на своята политика, като ѝ подхвърля един минимален бюджет, който дори в силно оръзаната си част рядко се изпълнява²¹. Това лишава от възможност Църквата да води нормален живот и да изпълнява пълноценно своята мисия. В същото време Църквата е принудена от обстоятелствата да прави множество „доброволни“ пожертвования в полза на различни каузи и мероприятия на комунистическата власт²². Така например Руската православна църква още в началото на големия глад в Поволожието през 1921–1923 г. започва да събира и изпраща средства в помощ на гладуващите. Нещо повече, патр. Тихон с послание от 19 февруари 1922 г. разрешава да се жертват в полза на гладуващите небогослужебни предмети от храмовете²³. Това, разбира се, издига неимоверно престижа на Църквата, което е в ущърб на комунистическата пропаганда. Ленин е недоволен от този акт и решава да използва момента, за да омаломощи и компрометира съществено Църквата и духовенството. По негово разпореждане ВЦИК (Всерусийски централен изпълнителен комитет) излиза на 23 февруари 1922 г. с постановление за масова конфискация на църковните ценности²⁴. Решението

а след това – в склад, Гигинският манастир е превърнат след 1944 г. в пионерски лагер и т.н.

²¹ Виж по-подр. Калканджиева, Д. *Българската православна църква...*, с. 165–179.

²² В повечето случаи изземването на църковни средства и ценности от държавата под претекст на благородни каузи е последвано от използване на отнетите сгради по съвсем различно предназначение. Например в случая, споменат тук с големия глад в Поволожието и въобще в цяла Русия в периода 1921–1923 г., средствата не се използват от държавата, за да се помогне на гладуващите, а за покриването на различни празници в хазната, понеже в този период комунистите са довели „съветската държава“ до банкрут. Виж: *РПЦ и комунистическое государство 1917–1941 г. Документы и фотоматериалы* (ред. Я. Щапов), Москва, 1996. с. 67–69.

²³ Регельсон, Л. *Трагедия Русской Церкви 1917–1945*, Париж, 1977, с. 217.

²⁴ Красная газета, 23 февруари, 1922; Виж също писмото на Ленин до Молотов и членовете на Политбюро от 19 февруари 1922 г., където той предлага да се започне конфискацията на църковното имущество. Много показателен е следният пасаж от това писмо: „...ние можем (и затова сме длъжни) да проведем изземването на църковни ценности с най-яростна (бясна) и безпощадна енергия и да не се спираме пред потушаването на каквато и да е съпротива (с самой бешеной и беспощадной энергией и не останавливаясь перед подавлением какого угодно сопротивления)“. Пълният текст на писмото: „Новые документы В. И. Ленина (1920–1922 г.)“. – В:

предизвиква масови протести и недоволство сред народа и духовенството, но властите, следващи препоръките на Ленин, не се спират пред нищо в осъществяването на декрета на ВЦИК и избиват 8100 свещеници и монаси²⁵. В началото на Втората световна война РПЦ внася в специален фонд над 300 милиона рубли и организира допълнително набиране на средства в специални сметки за подпомагане на армията²⁶. Моментът е избран много подходящо от тогавашния патриаршески местоблюстител и по-късно руски патриарх Сергей (Страгородски), който благодарение на тези си действия и най-вече на сложната военновременна обстановка в СССР успява да спечели редица облекчения в отношението на комунистическата власт към Църквата²⁷.

Митрополит Стефан в качеството си на наместник председател на Св. Синод на БПЦ също прави опит да спечели разположението на комунистическите власти, като изпраща специално писмо до маршал Ф. Толбухин, в което изразява признателност към воините от Червената армия, които на два пъти – през 1877-1878 г. и през 1944 г., освобождават България. Писмото е придружено от съобщение за даряването на един милион лева от страна на БПЦ за лечение на ранените и болни съветски войници²⁸.

Независимо от опитите за балансирана политика и диалог от страна на Църквата спрямо комунистическото управление в Русия и България, това се използва от комунистическите режими само и единствено за печелене на време, за да затвърдят своите позиции. В момента, в който комунистите са се разправили с политическите си опоненти, завзели са всички ключови постове в държавата и са укрепили своята власт, те преминават към едно вече узаконено настъп-

Известия ЦК КПСС, 4, 1990, с. 191.

²⁵ Прот. М. Полски ни дава следните данни за убитите: 2691 свещеници, 1962 монаси и 3447 монахини. Польский, М. *Новые мученики российские*, т.1, Джорданвил, 1949, с. 214. Вж. също: Поспеловский, Д. *Русская Православная Церковь в XX веке*, Москва, 1995, с. 106.

²⁶ *Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)*, ф. 17, оп. 125, д. 93, л. 18; д. 188, л. 1, 4, 8-9, 18-19; д. 261, л. 34.

²⁷ Вж по-подробно: Шкаровский, М. *Русская...*, с.376–377.

²⁸ Писмото е с дата 18 октомври 1944 г. ГАРФ, ф. 6991, о. 1, д. 16, л.11. *Власть и Церковь в восточной Европе...*, т.1, с. 50–51.

ление спрямо Църквата. В Русия още през 1917 г. започва отстраняването на Църквата и църковните преподаватели от училищата²⁹. На 20 януари 1918 г. е приет, а на 23 януари 1918 г., публикуван Декретът на Съвета на народните комисари в Русия „За отделянето на Църквата от държавата и на училищата от Църквата“. Този декрет поставя основите на бъдещото безправно положение на Църквата в съветското общество. С него, освен че Църквата се отделя от държавата, се забранява на религиозните общности да притежават имущество, лишават се от правото да бъдат юридически лица, национализира се имуществото на Църквата. Този декрет естествено предизвиква огромна вълна от недоволство сред духовенството, миряните и интелигенцията, в резултат на което се засилват неимоверно репресивните мерки на държавата и хиляди нови мъченици за вярата просяват на църковния небосклон. Комунистическата власт използва протестите и недоволството на Църквата, за да ограничи още повече правата ѝ. Закрива печатниците на Църквата, забранява църковните печатни издания, разрушава църкви и манастири, забранява всякаква религиозна пропаганда и разгръща широка атеистична такава³⁰. През 1922 г. в Русия се забранява въобще преподаването, дори и в храмовете, на вероучение на лица, ненавършили 18 години³¹. Едно от първите активни мероприятия на Министерството на народното просвещение в България е също да издаде заповед (окръжно) за изваждането на вероучението от учебната програма в училищата. Окръжното под номер 396 е от 6 октомври 1944 г.³² Острата реакция на Църквата в лицето на Св. Синод на БПЦ³³ принуждава министер-

²⁹ „Постановление Комиссариата по народному просвещению о передаче дела воспитания и образования из духовного ведомства в ведение Народного комиссариата по просвещению, 11 (24) декабря“. – В: *Декреты Советской власти*, Т. I. 25 октябрия 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва, 1959. с. 210–212;

³⁰ Полетаева, Т., А., Куренков, „Взаимоотношения Русской Православной Церкви и государства в 1918-1925 гг.“ – В: *Православная культура: история и традиция*, кн. 2, Белгород, 2012, с. 178-189.

³¹ „Разяснение V отдела Наркомюста № 227 от 8 мая 1922“. – В: Гидулянов, П. *Отделение Церкви от Государства в СССР. Полный сборник декретов, ведомственных распоряжений и определений Верховного Суда РСФСР и других социалистических республик*, Москва, 1926, с.368–369.

³² ЦДА, ф. 28, о. 1, а.е. 27.

³³ Св. Синод изпраща специално писмо до правителството, в което иска едно по-то-

ството да поправи и смекчи малко текста на това окръжно и през януари 1945 г. е издадено второ, в което се разрешава факултативното изучаване на вероучението в училищата³⁴. В България, както се вижда, комунистите планират и предприемат същите мерки още първите дни след завземането на властта през 1944 г., но сложната външна и вътрешна политическа обстановка ги принуждават понякога да изчакват с тяхното прилагане. Комунистическият режим в България използва това време, за да подготви почвата за безпрепятственото им осъществяване, като се разправя физически с едни от най-видните представители на БПЦ, а други подхвърля на изтезания, мъчения и унижение в арестите и затворите. Като всява непрекъснат страх и несигурност сред духовенството и миряните, новата власт постепенно изсмуква съпротивителните им сили.

Същевременно комунистите не се свенят да покажат открито по какъв начин ще се развиват отношенията между държавата и Църквата и как държавата ще има грижата да „демократизира“ Църквата, като я превърне в „народна и републиканска“. Ярък израз на тази политика виждаме в превърнатото от комунистите във фарс тържество в Рилския манастир по случай 1000-годишнината от успението на Св. Йоан Рилски³⁵. В своята реч на това тържество завърналият се нарочно за събитието от Москва лидер на Коминтерна и на БКП и бъдещ министър-председател на България Георги Димитров, като величае Русия и Октомврийската революция, сипе зле прикрити обвинения и закани спрямо БПЦ и духовенство³⁶.

Заедно с репресиите и терора в Русия, комунистическата власт се опитва да създава и насърчава разколи в Църквата. Един от най-печално известните опити в това отношение, нанесъл големи страдания в РПЦ, е т. нар. „обновленчески разкол“³⁷. Той е единствената призната от съветската власт в периода 1922-1926 г. официална пра-

лерантно отношение към Църквата в България. Виж: *Протокол от заседанието на намаления състав на Св. Синод на БПЦ, номер 22 от 17 октомври 1944 г.*

³⁴ *Държавен вестник*, бр.7, 10 януари, 1945 г.

³⁵ *Държавен вестник*, бр.7, 10 януари, 1945 г.

³⁶ Kalkandjieva, D. "The Millenium of the Death of Saint Ivan of Rila (May 26, 1946)," *Bulgarian Historical Review*, vol.3-4, Sofia, 2002, 188-206.

³⁷ Пълният текст на речта на Г. Димитров е публикуван в списание *Славянска мисъл*, кн.5, 1946, с. 9-11.

вославна религиозна организация в Русия³⁸. В България комунистическата власт се опитва да използва „Свещеническия съюз” и „Съюза на църковните служители“, в които членуват и редица „прогресивни свещеници“, т.е. такива, които са направили компромис със съвестта си и са станали членове на ОФ и дори на БКП³⁹. Позволявам си да цитирам един интересен пасаж от този документ, който съдържа потресаващи данни за влиянието, което комунистическата власт добива в Църквата благодарение на тези свещеници: „Ръководени от своята организация, свещенниците станаха активни участници в комитетите за мир, като десетки дори бяха председатели на тези комитети, а църковните амбони се бяха превърнали в трибуни на мира.

Ако речем да изразим всичко това в цифрови данни, картината би била следната: от общо 2200 души свещенници, към датата на закриването на Съюза, в Отечествения фронт са членували 1810 свещенници, в българо-съветските дружества - 2008, в кооперативни сдружения - 1605, от които в ТКЗС - 717, в БЧК - 1956, в народните читалища (93) - 1810, а в борбата за защита на мира - всички свещенници, с изключение на отделни единици. Сега свещенството е дезорганизирано нещо повече: някои архиереи отпочнаха да притискат и заплашват част от дезориентираното свещенство да се оттегли от всякаква обществено полезна дейност и да се занимава, което не е било никога до сега изключително само с реакционна религиозна агитация.⁴⁰

Документът е от 1957 г., т.е. малко след като Св. Синод на БПЦ е взел решение и закрил въпросните организации, които явно вече са се били превърнали в сериозни скрити оръжия на Комунистическата

³⁸ Виж по-подробно: *Обновленческий раскол. (Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики)* (сост. И. Соловьев), Москва, 2002.

³⁹ ЦДА, ф. 1 б, о. 6, а.е. 3472, л. 89–102. Този документ е много интересен от гледна точка на данните изнесени в него. Независимо от факта, че в търсенето на по-силен ефект са вероятно доста преувеличени, са много показателни за политиката на комунистическата власт и превземането на Църквата от вътрешните работи Йонко Панов до министъра на вътрешните работи за политическото състояние на Българската православна църква (БПЦ) от 25 юни 1945 г. – АМВНР, ф. 10, о. 9, а.е. 266а.

⁴⁰ Умишлено е съхранен оригиналният правопис на документа.

власт и са се стремили да насочват Църквата в желаната от партията насока⁴¹.

На 10 февруари 1947 г. е подписан Парижкят мирен договор, който урежда статута на България след края на Втората световна война. Подписването на този договор лишава западните сили от основното им средство за оказване на политически натиск върху правителството в България. Комунистическата партия веднага се възползва от това и още през лятото на 1947 г. депутатите от опозицията са арестувани. Само седмица след влизането на договора в сила е екзекутиран лидерът на опозицията Никола Петков. С изключение на Земеделския съюз, другите партии от Отечествения фронт са закрити⁴². Веднага след това, на 4 декември, е приета новата, т.нар. Димитровска конституция на България, която е направена по образец на съветската от 1936 г.⁴³ Въпреки че в продължение на повече от година между Св. Синод на БПЦ и лидерите на БКП са водени разговори за това какво място трябва да заеме православието и БПЦ в новата конституция⁴⁴, както и от факта, че лично Г. Димитров на срещата си от 15 юни 1947 г. със синодалните архиереи поема ангажимент да се

⁴¹ Интересно е мнението на М. Методиев, че още през 1944 г. Свещеническият съюз е овладян от комунистите и фактически двадесетина свещеници, членувачи в БКП, го доминират и командват. Вж. Методиев, М. *Между вярата и компромиса: Българската православна църква и комунистическата държава (1944–1989 г.)*, София, 2010, с.143–145. Виж също коментара по този въпрос на покойния Ст. Чурешки. Трябва да отбележим, че Чурешки изглежда не е бил запознат с документа от ЦДА (Централен държавен архив), цитиран в бележка 38 и за формирането на своето мнение ползва само документи от АМВР (Архив на Министерството на Вътрешните работи): Чурешки, Ст. *Православието и комунизмът в България 1944–1960 г.*, София, 2004, с.140–141.

⁴² Мигев, В. *Утвърждаване и разгръщане...*, с.51; Исусов, М. „Политическият живот в България след Втората световна война“. – В: *Страници от Българската история. Събития, размисли, личности*, т. 2, София, 1993, с.82–83.

⁴³ Знеполски, Ив. *История на Народна република България. Режимът и обществото*. София, 2009, с. 115.

⁴⁴ Подробно разбор на тези разговори между Св. Синод на БПЦ и държавните институциите в България, както и между синодалната архиерейска комисия, осъществяваща контакти с парламентарната комисия, която подготвя новата конституция виж в: Калканджиева, Д. *Българската Православна Църква и „народната демокрация“ (1944–1953)*, Силистра, 2002, с.117–139.

съобрази с някои от исканията на Църквата⁴⁵, в новата конституция нищо от тези искания не е включено. Църквата в България по подобие на случилото се в Русия през 1918 г. е окончателно отделена от държавата, с всички произтичащи от това последици. Новата конституция и смазаната опозиция окончателно утвърждават тоталитарния режим на комунистите в България. Липсата на политическа опозиция дава възможност на тоталитарната власт да се съсредоточи още по-внимателно върху единствената опозиция в идеологически план – Църквата. Парижкият мирен договор включва и клаузи, които трябва да гарантират религиозните свободи в България. За съжаление, срокът на тези клаузи е 18 месеца. Веднага след изтичането, на 1 март 1949 г. Комунистическата партия в България приема и обнародва „Закон за изповеданията“, с който напълно ограничава религиозните свободи на българските граждани⁴⁶. Интересно е да се отбележи, че първоначалният вариант на този Закон е бил толкова ограничителен спрямо БПЦ, че дори Москва реагира много остро на него и дори съветва да бъде отстранен директорът на изповеданията Д. Илиев за множеството допуснати груби грешки в политиката му спрямо Църквата в България⁴⁷. Нещо повече, от документа се вижда, че Д. Илиев е оправдавал своите действия с Москва, т.е. че от там е било наредено нещата да се случват така. Дали поради факта, че с тези си действия той компрометира Москва, или поради явна некомпетентност, от СССР са настоявали и преди за смяната му, но благодарение на роднинската му връзка с Т. Костов и зам.-министъра на външните работи В. Топенчаров, това не се е случило⁴⁸. Следващата стъпка на комунистическата партия е да наложи и нов устав на БПЦ. Още в края на 1950 г. и началото на 1951 г. той е изготвен и Св. Синод след дълги спорове, на 3 януари 1951 г., е принуден да одобри и приеме. Самият устав е официално приет и гласуван на 9 май 1953 г.

⁴⁵ ЦДА, ф. 165, о.1, а.е. 4.

⁴⁶ Всъщност Законът е приет на 26 февруари, а е обнародван на 1 март. Виж: *Държавен вестник*, бр. 48, 1 март 1949 г.

⁴⁷ АПРФ. ф. 3. о. 64. д. 262. л. 39–40. Става въпрос за секретен документ озаглавен: „Записка В. А. Лорина в Политбюро ЦК ВКП(б) о проекте закона о вероисповеданиях, внесенном на рассмотрение сессии Великого Народного собрания Болгарии“ от 17 ноември 1948 г.

⁴⁸ *Ibid.*

от Третия църковно-народен събор, проведен в София⁴⁹. Междувременно с активната подкрепа на комунистическото правителство и на Москва през 1945 г. е вдигната схизмата между БПЦ и Вселенската патриаршия и след тридесетгодишно прекъсване е избран нов екзарх – екзарх Стефан, за предстоятел на БПЦ⁵⁰. През 1953 г. също с активната помощ и намеса на комунистическата власт е официално възстановено патриаршеското достойнство на БПЦ и е избран първият български патриарх в новата ни история – патриарх Кирил⁵¹. Всичко това обаче се върши от комунистическата власт не поради някаква загриженост или любов към Църквата, а от политически мотиви и с корисни цели. Особено голям е интересът в това отношение на правителството на СССР и Московската патриаршия, която по това време се е превърнала в „духовен“ придатък на съветската политика. Целта е да бъдат използвани славянските православни църкви, за да се изземат функциите на Вселенския патриарх и да се прехвърлят те върху Московския патриарх и РПЦ. Желанието е с подкрепата на славянските църкви Москва да се превърне в трети Рим, а Московският патриарх – във Вселенски⁵². За целта е свикано и Московското съвещание през 1948 г., което обаче не може да изпълни тези задачи. Малко след завръщането си от това съвещание екзарх Стефан е принуден да подаде оставка, която веднага е приета и той е заточен в с. Баня⁵³.

⁴⁹ Повече за съставянето и налагането от комунистите на новия устав на БПЦ виж в: Темелски, Хр. „Българската православна църква пред своята Голгота на 21 век“. – В: *Из църковното ни минало*, т.2, София, 2009, с.341–359.

⁵⁰ ЦДА, ф. 1Б, о. 7, а. е. 180, л. 1. Този документ е много интересен и поставя редица въпросителни около личността на екзарх Стефан. Става въпрос за радиограма под номер 51 от Трайчо Костов до Георги Димитров с дата 25 декември 1944 г. Там пише: „Куриерът замина днес, взето е решение владиката Стефан да стане екзарх и да присъства в Москва на църковния събор като глава на българската църква“. Показателни са и думите от разпита на архим. Калистрат от Рилския манастир, арестуван и измъчван многократно от комунистите: „... изборът на Стефан за екзарх беше психически подготвен от факта, че всички мислеха, че само той може да се справи с трудностите при новата обстановка...“ – АМВР, ф. 3, о. 2, а. е. 454, л. 107.

⁵¹ Методиев, М. *Между вярата и компромиса...*, с.147–154.

⁵² Шкаровский, М. *Русская Православная Церковь...*, с.390–391.

⁵³ Документите от руските архиви показват една любопитна картина. Решението за приемането на оставката на екзарх Стефан е била взета в София, след което Г. Ди-

По същия начин помощта, оказана от комунистите за възстановяването на патриаршеското достойнство на БПЦ и избора на патриарх Кирил, е ръководена само и единствено от користи подбуди⁵⁴. Да бъде концентрирана духовната власт в ръцете на един човек, който да носи пряката отговорност пред правителството, и така да бъде контролирана по-лесно Църквата, да бъде възпрепятствана всяка възможност за намеса отвън в работите на БПЦ, тъй като само патриаршията гарантира пълната независимост на Църквата и разбира се, издигнатият авторитет на БПЦ да бъде използван на международното поле и най-вече срещу Ватикана, както може да се види в решението на БРП (к) от 10 ноември 1948 г:

„Изхождайки от необходимостта да се засили общественият авторитет на Българската православна църква, което е необходимо от гледна точка на организиране борбата на православните църкви против Ватикана и неговата реакционна политика, ЦК дава съгласие българската Екзархия да бъде въведена в Патриаршия“⁵⁵.

В заключение можем да кажем, че комунистическото правителство в България, което превръща със завземането на властта на 9 септември 1944 г. страната ни в сателит на СССР, следва във всичко указанията на Москва. По отношение на Църквата политиката му също не прави изключение. Всички по-съществени и важни стъпки в отношението си към БПЦ, комунистическото управление съгласува с Москва и всичко се осъществява след предварително одобрение оттам. Същевременно, когато разглеждаме политиката на комуни-

митров на 10 септември 1948 г. иска одобрението (пост фактум) за действията на София от Сталин. Виж: АПРФ. ф. 3. о. 64. д. 262. л. 37. В този документ Г. Димитров съобщава на Сталин също, че въпросът с избора на патриарх още не е решен, но по предложение на Т. Костов са решили да бъде издигната кандидатурата на Пловдивския митрополит Кирил. На 16 септември Сталин отговаря, че няма възражение по приетата оставка на екзарх Стефан – АПРФ. ф. 3. о. 64. д. 262. л. 36. Интересно е да се види и личното мнение на екзарх Стефан за причините да подаде оставка и тя да бъде приета, независимо от уверенията на В. Коларов и други представители на комунистическата власт, че правителството няма да приеме оставката му. Виж откъса, озаглавен „Извадки от дневника ми“ с дата 11 септември 1948 г. съхраняван в АМВР - АМВР, ф. 3, о. 2, а. е. 455, л. 180–187.

⁵⁴ Виж: Николчев, Д. „Патриарх Кирил в плановете на Държавна сигурност (хипотези и документи)“, *Християнство и култура*, 5 (92), 2014, с.58–67.

⁵⁵ Темелски, Хр. *Българската православна църква...*, с. 347.

тическата власт в Русия по отношение на Църквата, трябва да кажем, че тя сама по себе си не е нещо ново. Идеолозите и ръководители на болшевишката революцията в Русия в по-голямата си част идват от Западна Европа. За разлика от българските „революционери“, които стават партизани и ятаци буквално в последните часове на 9.IX.1944 г., руските са добре запознати с опита на Европейските революции, с философските идеи на френската, немската и английската утопична мисъл, със социалните идеи на тази мисъл. В редиците на руските болшевики се включват мнозина от „интелигенцията“, хора, формирали се в различните философски кръгове и кръжоци, широко разпространени в предреволюционна Русия. Много от тях са възприели западните утопични идеи и модели за строителство на ново общество и за създаване на нов човек, на ново време. В това ново общество няма място за религия, за Църква. В това общество, както възкликва Ницше „Бог е мъртъв“, Бог трябва да умре, за да може човек да насочи погледа си надолу, към самия човек, към самия себе си. Да издигне собствения си живот като абсолютна ценност. Тоест необходимо е едно цялостно преобръщане и преосмисляне на живота и на ценностната система и понеже „няма Бог“, всички средства за превъзпитание и формиране на този нов човек са позволени и трябва да бъдат използвани в името на бъдещото ново общество... Изведени до крайност от идеолозите на болшеvizма, тези мисли и идеи започват да придобиват плът с цената на много кръв. Но всичко в Русия е програмирано, макар и понякога да не липсва стихийност, идеолозите си дават добре сметка, че непрестанният терор, непрекъснатият натиск над Църквата само би я укрепил повече. Затова и настъплението срещу нея се води поэтапно, заимства се „европейският опит“. Терорът се сменя с периоди на „покой“, с рестрикция, с агитация, с компромитиране, с всичко, което би могло да омаломощи и обезсили Църквата. Един от двигателите на революцията в Русия, Луначарски, пише: „Религията е като гвоздей: колкото повече го удряш, толкова по-дълбоко се забива...“⁵⁶ Затова и използваният подход към Църквата е проверен, тестван в Европа. Известният познавач на Френската революция Алфонс Олар, като сравнява политиката към Църквата и религията от времето на Френска революция и случващото се по време

⁵⁶ Луначарский, А. „Политика и религия“, *Известия*, 129, 8 юния 1929 г.

на Октомврийска в Русия, намира много общи неща, най-важните от които ще изброим: обявяване свобода на всички изповедания и култове, отмяна на църковните бракове, премахване на религиозното образование в училищата, конфискация на църковните ценности, унищожаване мощите на светците, съставяне на пародии и заменяне с тях на църковните празници, затваряне на храмовете и превръщането им в клубове и кръчми, въвеждане култа към мъчениците на революцията, на революционните герои, смяна имената на населени места, смяна на Григорианския календар и въвеждането на революционен такъв (да не се бърка със смяната на Юлианския календар с Григориански), забрана за празнуването на Рождество Христово и Пасха, замяна на седмицата с такава с пет, шест или повече от седем дни с цел християните да не могат да почитат неделята и др.⁵⁷

С други думи... отношението на тоталитарните комунистически държави към православната църква е предварително подготвено в самите общества, които не успяват да мобилизират достатъчно съпротивителни сили срещу заразата на тоталитарния атеистичен строй. В България спорът за намаляване влиянието на Църквата в образованието започва далеч преди комунистическия преврат, а в Русия силните антицърковни настроения обхващат руското общество още в началото на революционния ХХ в. Разбира се, в руския контекст тези идеи са много по-ясно артикулирани и са елемент от бурния интелектуален живот на предреволюционна Русия. Тук трябва да се отбележи също, че роля в тези процеси има и самата Православна църква, която в годините преди голямото изпитание на терора и гоненията се оказва недостатъчно готова да разпознае конформизма като църковен проблем, което е особено трудно в периодите на „мир“ в отношенията църква-държава. Този обратен процес – на вписването на църковния живот в ограничителните рамки на един враждебен атеистичен режим, е предмет на отделно изследване, което трябва да анализира предпоставките за проникването на тоталитарната зараза в църковната тъкан.

⁵⁷ По-подробно виж: Олар, А. *Християнство и Французкая революция 1789–1802*, Москва, 1925.

